

Szociológiai Szemle 25(1): 89–113.

A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben

Váradí Monika Mária, Virág Tünde

varadim@rkk.hu; viragt@rkk.hu

Beérkezés: 2014. 08. 25.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 10. 22.

Elfogadás: 2014. 11. 12.

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányunkban egy empirikus kutatás eredményei alapján azt kívánjuk bemutatni, hogy az ország különböző vidéki tereiben milyen folyamatok és struktúrák alakították ki, tartják fenn a románok tartott népség szegregált lakóterületeit, s hogy milyen tényezőkkel magyarázhatóak a térbeli elkülönülés, szegregáció lokális mintázataiban tetten érhető különbségek. A térbeli, társadalmi, etnikai kirekesztést, szegregációt a legújabb tudományos diskurzusokhoz kapcsolódva dinamikus, térben és időben változó folyamatnak tekintjük, így a romák térbeli elkülönülésének az egyes vizsgált településeken tapasztalható mintái egy olyan kontinuumon helyezkednek el, amelynek ideáltipikus végpontjait a gettó és az etnikus szomszédság jelentik. A romákat és nem romákat elválasztó gazdasági, társadalmi, szimbolikus és térbeli határok erősségét, illetve átjárhatóságát máig hatóan meghatározza a szocializmus időszaka – részint a cigánytelepek felszámolásának módja, részint az akkoriban kialakult gazdasági, társadalmi kapcsolatok, együttélési minták mentén.

Kulcsszavak: térbeli és társadalmi kirekesztés, szegénység, etnicitás

Bevezetés

Tanulmányunk egy empirikus kutatás¹ eredményei alapján arra keresi a választ, hogy az ország különböző kisvárosi és falusi tereiben milyen folyamatok és struktúrák alakították ki, tartják fenn a románok tartott népség szegregált lakóterületeit, s hogy milyen tényezőkkel magyarázhatóak a térbeli szegregáció lokális mintázataiban tetten érhető különbségek.

Az elmúlt évtizedben az etnikai szegregációval foglalkozó szakmai diskurzusok központi témája a nagyvárosi, különböző etnikai kisebbségekhez tartozó szegények koncentrált lakóhelyeként meghatározott „gettó” fogalmának újradefiniálása,

¹ A kutatás a „Faces and Causes of Marginalization of the Roma in Local Settings” című, a CEU CPS által koordinált nemzetközi kutatás keretében készült. Lásd: <https://cps.ceu.hu/research/roma-marginalization>. A cikk alapjául szolgáló terepmunkában részt vett Czirfusz Márton, Fehér Katalin, Rézműves Szilvia, Schwarz Gyöngyi, Száraz András, Szegedi Dezső, Uzzoli Annamária, Tagai Gergely, Vidra Zsuzsanna, Váradí Monika, Virág Tünde.

a gettóként meghatározott terület átalakulásának leírása és elemzése. A legszélesebb körben elterjedt definíció Wacquant nevéhez köthető. Eszerint a szegénység koncentrálódása és az etnikai szegregáció ugyan a gettók jellemző vonása, de gettóról csak akkor beszélhetünk, ha jelen van négy meghatározó eleme: (1) az adott terület élesen elválik a település többi részétől, jól körülhatárolható; (2) a területet és az itt élő családokat a többségi társadalom negatív jelzőkkel illeti (stigma); (3) az itt élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle (gazdasági, adminisztratív, szimbolikus) kényszer hatására költöztek ide; és (4) a többségi társadalomtól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak. A gettó térben elkülönített társadalmi, intézményi rendszere egyrészt a kirekesztett csoport maximális gazdasági kizsákmányolását szolgálja, másrészt azt, hogy megóvja a többség tagjait a gettóban élőkkel való kapcsolatuktól, mindennapi érintkezésektől, s így azoktól a szimbolikus veszélyektől, amelyek a többség szemében a gettó lakóihoz kötődnek. Wacquant ugyanakkor a térbeli és társadalmi kirekesztést dinamikus folyamatként értelmezi, amelynek ideáltipikus végpontjai, a társadalmilag heterogén, elmosódó határokkal jellemezhető etnikus szomszédságok és a gettó közötti kontinuumon a szegregált terek legkülönbözőbb, időben is változó formáit jelenítik meg (Wacquant 2004, 2012).

A kutatók a 20. századi gettó ideáltípusát az amerikai nagyvárosok feketék lakta negyedeiben találták meg, e városi szegregált terek azonban a század második felétől maguk is átalakuláson estek át. Wilson szerint a hatvanas évek társadalmilag heterogén, széles társadalmi és intézményi kapcsolathálózatra épülő gettója a nyolcvanas évekre gazdaságilag és társadalmilag homogén gettóvá vált (Wilson 1999: 3–24). E folyamat elemzése során Wilson a középosztálybeli családok kiköltözéséhez, az egyre alacsonyabb értékű lakásokba költöző szegény, többségében fekete családok megjelenéséhez köthető etnikai és társadalmi homogenizálódást, a szegény családok koncentrációjának erősödését és az elérhető munkahelyeknek a gazdaság térbeli és szerkezeti átalakulásából következő eltűnését emeli ki (Wilson 1999). Wacquant szerint egyfelől annak következtében, hogy a posztfordizmus időszakában a gazdaságnak már nincs szüksége a fekete gettóban tömörülő képzetlen munkaerőre, másfelől a hatvanas évek fekete polgárjogi mozgalmainak köszönhetően, a gettók útja kétfelé ágazott. A fehérek által elhagyott területekre a fekete középosztály tagjai költöztek, míg a legszegényebb munkanélküliek a történelmi gettóból átalakult hipergettókban rekedtek; a hipergettó etnicitás és osztályhelyzet mentén egyaránt szegregált, új térbeli és társadalmi képződmény (Wacquant 2012). Míg Wilson a gettók változását elemezve elsősorban a tér gazdasági funkcióváltását és a településrészek demográfiai, társadalmi szerkezetét állítja a középpontba, addig Wacquant számára a közösségi kapcsolatok és az intézmények radikális változása jelenti az átalakulás lényegét, amelyet a „hely” eltűnésével ír le: „Ezek [az amerikai fekete gettók és a francia munkás banlieue-k] az egykor közös érzésekkel teli, közös jelentésekkel felruházott, a kölcsönösség intézményei és gyakorlatai által fenntar-

tott közösségi »helyek« napjainkra a puszta létfenntartás és folytonos küzdelem között »tereivé« váltak” (Wacquant 2007, 2011: 18).

A hatvanas években alapvetően etnikai alapon szerveződő gettók térbeli és társadalmi átalakulása a fogalom differenciált használatának szükségességére hívja fel a figyelmet. A gettó fogalmát egyrészt csak az adott társadalomtörténeti kontextusban lehet értelmezni, az soha nem független az adott társadalom viszonyaitól. Másrészt az olyan fogalmak, mint az intézményesített gettó–munkanélküliek gettója (Wilson 1999), etnikus szomszédság–hipergettó (Wacquant 2012), enklávé–kirekesztettek gettója (Marcuse 1997) ideáltípusok,² amelyek soha nem léteznek tiszta formában, a valóságban mindig azok különböző átmeneteit találjuk, a kutatás célja pedig a hasonlóságok és különbségek kiemelése (Marcuse 1997). Small ugyancsak a gettó általánosító fogalmának átgondolására, differenciált használatának szükségességére helyezi a hangsúlyt, az amerikai nagyvárosi gettók közötti különbségek elemzésekor pedig a társadalmi és etnikai heterogenitás és az intézmények szerepének vizsgálatát helyezi előtérbe (Small 2009). Kelet-Európa roma népességét illetően a kutatók az etnikailag homogén falvak és városi szegregátumok esetében érvényesülni látják a gettó kialakulásának alapvető jegyeit, hozzátevé, hogy emellett roma családok jelentős számban élnek etnikailag heterogén terekben is. A romák térbeli elhelyezkedését elsősorban társadalmi helyzetük és az adott ország integrációs vagy szegregációs politikája határozza meg (Ladányi és Szelényi 2004; Wacquant 2012).

Noha az általunk vizsgált települések és azok szegregált részei nem nagyvárosi terekben helyezkednek el, meggyőződésünk, hogy – az amerikai fekete gettók vagy a francia banlieue-k példájához hasonlóan – a gettóról, az etnikai és társadalmi szegregáció térbeli megjelenésének változásairól alkotott koncepcionális és fogalmi keret alkalmas arra, hogy értelmezzük a vidéki településeken élő romák térbeli kirekesztődésének különböző formáit (lásd Powell 2013). A vizsgált etnikailag szegregált településrészek, a falvak és városok „cigánytelepei” maguk is jelentős változásokon mentek át történetük során, és az etnikailag homogén szomszédságtól a gettóig terjedő kontinuum különböző pontjain állnak.

Egy-egy településen belül a különböző terek, területek státusza, s a megjelölésükre használt fogalmak – „gettó”, „cigánytelep”, „cigányváros”, „csikágó” – nem állandóak, hanem változnak, ami tükrözi a településpolitikát formáló vezetők, a településen élő többségi lakosság szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való, helyi gyakorlatokban, diskurzusokban és „politikákban” megjelenő viszonyát. E viszony határozza meg azt is, hogy a különböző szegregált terekben élő szegény, roma népesség számára hozzáférhetőek-e a lokális intézmények, illetve hogy milyen mértékben

2 Az átalakuló terek leírására Wilson az „institutional ghetto–jobless ghetto” megkülönböztetést, míg Wacquant az „ethnic neighborhood–hiperghetto” fogalompárt használja, Marcuse pedig az etnikai és osztályhelyzet mentén létrejövő térbeli koncentráció három típusát különbözteti meg. Napjaink fekete gettójában a város gazdasági, társadalmi és politikai életének főáramából kirekesztettek élnek (*outcast ghetto*). E gettóktól alapvetően különböznek egyes városok kulturális és migráns enklávái (*enclave*). Emellett az „erődítmény” (*citadel*) fogalmát is használja azokra a terekre, ahol magas státuszú családok önmagukat különítik el a társadalom többi részétől (Marcuse 1997).

különülnek el, szegmentálódnak a többség és a roma kisebbség számára fenntartott intézmények, szolgáltatások rendszerei. Más szavakkal: kialakult vagy alakulóban van-e a nagyvárosi gettókra jellemző párhuzamos intézményrendszer?

A vidéki Magyarországon ma megtalálható gettófalvak, romák lakta szegregátumok kialakulása a „cigánytelepek” felszámolásával kezdődött, egy olyan központi politikai intézkedéssel, amelynek megvalósítása a lokális hatalmi erőviszonyok függvényében alakult, s amely máig ható, nemegyszer nem szándékolt demográfiai, társadalmi folyamatokat indított el és a szegregáció új formáit teremtette meg az érintett településeken. A következőkben előbb kutatási terepeinkre fókuszálva a „cigánytelepek” és felszámolásuk történetét, valamint következményeit tekintjük át vázlatosan, majd az elmúlt évtizedekben létrejövő, a cigánynak tartott társadalmi csoportok részére elkülönített és fenntartott terek különböző mintáit mutatjuk be.

Megszűnő és újraépülő „cigánytelepek”

A szocializmus időszakának cigánytelepeiről a hatósági felméréseken túl elsősorban a Kemény István vezetésével lezajlott kutatásokból rendelkezünk adatokkal. Az 1971-es kutatás idején a cigány népesség kétharmada szegregált körülmények között, többségében hagyományos telepeken, a falvak szélén, vagy külterületen, de minden esetben a falvaktól elkülönülten élt (Kemény 1976). A cigánytelepek fizikailag szinte minden esetben elkülönültek a település többi részétől, és az elkülönülés mértéke, vagyis az, hogy a telep a település szélén vagy távolabb helyezkedett el, attól esetleg egy-egy természeti határ (patak, folyó) is elválasztotta, a többség és kisebbség közötti társadalmi kapcsolatokat is szimbolizálta. Ismerünk olyan falvakat, ahol az elkülönült telepeken élő cigány családok rendszeresen dolgoztak a helybelieknek, és a munkavégzés során létrejövő patrónus-kliens kapcsolatokat nemegyszer családi kapcsolatokká (komaság) transzformálták. Ezzel szemben voltak olyan telepek is, ahol a településen élő cigány és nem cigány családokkal a telepieknek semmiféle kapcsolata nem alakult ki. A fizikailag elkülönült cigánytelepeken élő családok helyzete, megélhetési, boldogulási lehetőségei tehát a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolataik mentén igen differenciáltak lehettek.

A telepfelszámolási program 1965-ben indult, ebben az évben 237, majd 1966 és 1970 között négy és félezer, 1971 és 1980 között pedig további 18 ezer lakás épült vagy került megvásárlásra a telepről elköltözők számára nyújtott kedvezményes kölcsönre alapozott konstrukciónak köszönhetően (Kozákné 2001: 100–104). Az állam által támogatott programban az érintett családok kedvezményes hitelt és ingyenes telket kaptak csökkentett komfortfokozatú, azaz „CS-lakások” építésére. Az általában szoba-konyhás, a népesebb családok számára eleve szűkös, villannyal jellemzően ellátott, de nem közművesített CS-házak a tanácsok által kijelölt, általában gazdálkodásra, konyhakert kialakítására, állatok tartására alkalmatlan apró telkeken épültek fel, a település legkevésbé értékes, gyakran belvizes területén, ahova nem vezetett kö-

vezett út, ami távol feküdt a település központjától és intézményeitől. A folyósított kölcsönt a szerződött kivitelező kapta meg, aki sokszor ellenőrizetlenül költötte el a pénzt. A CS-lakásokat rendszerint egy tömbbe építették, így azok a települések szélén újratelemelték a szegregált cigánytelepeket, ahova olyan családok költöztek, akiket sokszor meg sem kérdeztek szándékaikról, igényeikről – a fejük felett döntöttek (Berey 1990). Mivel a településfelmérési akciókat a tanácsok koordinálták, a tanácsi körzeten (amely az aprófalvas térségek esetében akár hat-nyolc községet is jelenthetett) belüli erőviszonyok határozták meg, hogy egy-egy nagyobb külterületi roma telepről melyik településre költöztetik a családokat. Arról is helyben dönthettek, hogy a beköltöztetett roma családoknak a falu szélén vagy annál kissé távolabb építenek házakat, esetleg a településen elszórtan helyezik el őket. Kutatásunk során mindössze egy baranyai kisvárosban találtunk arra példát, hogy a felszámolt telepen élő roma családok az akkor még falusi státuszú településen belül elszórtan telepedhettek le; komfort nélküli tanácsi bérlakásokat is felkínáltak nekik, de vásárolhattak telkeket és építkezhettek a község újonnan parcellázott területén is. Vizsgált településeink többségében a falvak, kisvárosok legszélén, értéktelen területen épültek fel a CS-házak, vagyis a településfelmérés során egy új, szegregált telepet hoztak létre, immár a településen belül. Ugyanakkor jártunk olyan alföldi településen, ahol a régi cigánytelep köré épült fel az új CS-házak telep, így a „településfelmérés” ugyan élhetőbb lakhatási körülményeket teremtett, de egyben konzerválta a romák térbeli elkülönítését, kirekesztését.

A telep mérete, a telepen élő családok száma, valamint a telepi romák és a falubeliek között létező kapcsolatok jellege egyaránt meghatározta azt, hogy a roma családok a falu vagy kisváros szélén, vagy annál kissé távolabb telepedhettek-e le, esetleg a településen belül elszórtan helyezték el őket. A helyi társadalmak jellemzően arra törekedtek, hogy a településre csak annyi cigány család kerüljön, amennyi a többség számára még „elviselhető” és „tolerálható”. Ez a gyakorlat egyúttal lehetőséget adott a cigány családok közötti különbségtételre is. A telepek felszámolása jellemzően fokozatosan történt; először az arra érdemesnek, megbízhatónak tartott, „rendes” családokat engedték beköltözni a faluba, s ők ezt többnyire a többségi társadalom elismeréseként élték meg. Ugyanakkor a telepeken törvényszerűen a „deviáns”, „beilleszkedésre képtelen” családok koncentráálódtak. A falu társadalma befogadóbb volt azokkal a cigány családokkal szemben, akikkel azonos munkahelyen dolgoztak, akiket már ismertek; a pozitív tapasztalatok, közös élmények elmosták az idegenséget és bizalmatlanságot. Ez jellemezte az általunk megismert falvak egy részét; az egyik baranyai faluban a már felszámolásra ítélt telepekről is jártak roma férfiak a bányába dolgozni, míg vannak olyan szatmári települések, ahonnan romák és nem romák évtizedekig együtt ingáztak Budapestre, majd amikor arra lehetőség nyílt, együtt dolgoztak tovább a helyben telepített üzemben. Voltak azonban olyan falvak is, ahol a település vezetése nem tudta szabályozni a beköltözéseket, és ennek következtében a helyi társadalmon belül elmaradt az egyeztetési folyamat, nem alakult ki

konszenzus a cigány családok költözésének módjáról. Ezeken a településeken a nem cigány családokat sokkolta az egyik napról a másikra megjelenő cigány szomszédok jelenléte, az együttélés mintáinak kialakítása helyett a nem cigány családok „elmenekültek” a településről, ami erőteljes gettósodást eredményezett.

1993-ban Kemény István és munkatársai megismételték az 1971-es, a roma lakosság életkörülményeit vizsgáló reprezentatív felmérést, és azt találták, hogy a hetvenes évekhez képest a telepen élő cigány családok aránya jelentősen visszaszorult, de a családok fele továbbra is olyan lakókörnyezetben élt, ahol kizárólag vagy többségében romákat találhatunk. Ez az arány a 2003-as megismételt adatfelvételben kétharmadra növekedett (Janky és Kemény 2004). Az 1971-es, az 1993-as és a 2003-as Kemény-féle adatfelvétel eredményei, valamint az NCSZSI-BCE³ által koordinált kutatás 2010-es adatainak összevetése azt mutatja, hogy a romák lakókörülményei sokat javultak, radikálisan lecsökkent a telepek száma, de a településen belüli elkülönülésük mértéke tovább növekedett (Teller 2011).⁴ Egy 2010-ben készült, szakértői adatfelvételre (kistérségi koordinátorokra) hagyatkozó, de a gettófalvakra nem kiterjedő telepösszeírás szerint „az ország területén 823 településen és 10 fővárosi kerületben összesen 1633 szegény- és cigánytelep, településszövetbe ágyazódott szegregátum található. Ez azt jelenti, hogy a települések egynegyedében tapasztalható településen belüli lakóhelyi szegregáció”. A szegregátumok mintegy 15%-a külterületeken, általában a településektől távolabb, kétharmaduk a települések határán helyezkedik el, a telepek kétharmada falvakban található, a telepeken élők számát mintegy 300 ezerre becsülik. Fontos megjegyezni, hogy az adatfelvétel arra nem tért ki, hogy a szegregátumokban élők mekkora hányada roma, az etnikai és térbeli szegregáció összefüggéséről tehát nem nyújt információt (Domokos és Herczeg 2010).

Mindeközben megváltoztak a térbeli kirekesztés formái. Míg a hatvanas években a cigány családok többsége a településstruktúrán kívül elhelyezkedő telepeken élt, a nyolcvanas évekre jellemzővé vált, hogy egy-egy településrészen vagy faluvégi utcákban koncentrálnak roma családok, illetve a periférikus térségekben a szelektív migráció következtében „elcigányosodó” aprófalvak sora jött létre (Havas 1999; Ladányi és Szelényi 2004), és megjelentek az alacsony státuszú, leromló, slumosodó városi lakónegyedek is (Ladányi 1989; Solt 1998). Az ezredfordulót követően a periférikus vidéki terekben a gettósodó aprófalvak térséggé szerveződése figyelhető meg (Virág 2006), míg a városokban elsősorban a városrehabilitációs programok indukáltak olyan dzsentrifikációs folyamatokat (Nagy és Timár 2007), amelyek a települési önkormányzatoknak a többségi tár-

3 *Élethelyeztek a társadalom peremén. Roma Kutatások 2010.* Szerkesztette: Kurucz Erika. A Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem közös TÁMOP 5.4.1 kiemelt projektje, letöltés: modernizacio.hu/old/download.php?id=589.

4 A különböző kutatások eltérő fogalomhasználata okán a telepek és az ott élő családok számának összehasonlítása problematikus. Általában vagy a település által „cigánytelepnek” tartott részt értik rajta, vagy a szakértő/kérdezőbiztos megítélése szerint többségében romák által lakott utcát, településrészt. De a Domokos–Herczeg-féle vizsgálat az Integrált Városfejlesztési Stratégia (IVS) antiszegregációs tervéhez megalkotott definíciót használta a városokban, amely nem tartalmaz etnikai adatokat.

sadalom által támogatott elkülönítési törekvéseit tükrözik és szolgálják (Kemény és Janky 2004; Ladányi 2000).

A szocializmusban lezajlott telepfelszámolási akcióorozat átrendezte és a mai napig meghatározza a roma családok egyes településeken belüli térbeli elhelyezkedését, hiszen a rendszerváltástól napjainkig sem helyi, sem országos szinten nem történt számottevő, a szegregáció oldását, a lakhatási integrációt célzó fejlesztés.⁵ A kormányzati retorika szintjén már másfél évtizede jelen levő telepfelszámolási program keretében megvalósult modellkísérletek (Virág 2008) és kutatásunk tapasztalatai egybecsengenek. Az egyik szatmári faluban 2003-ban OFA-támogatásból építettek fel tizenegy komfortos, fürdőszobás házat a meglehetősen zsúfolt telepen, 2008-ban egy gettósodó baranyai faluban uniós fejlesztési forrásból tíz család költözhetett új lakásba és több család házán végeztek kisebb-nagyobb felújítási munkákat, de a családok sem a telepről, sem a faluból nem költöztek el. Az említett fejlesztések kétségtelenül – olykor számottevően is – javítottak az érintett családok lakhatási körülményein, ugyanakkor foglalkoztatási, megélhetési esélyeiken nem változtattak, nem csökkentették a szegregáció mértékét, és a megvalósítás anomáliái – a megfelelő előkészítés, kommunikáció hiánya, a kedvezményezettek kiválasztásának módja – máig eleven sérelmekhez vezettek, amelyek csak mélyítik a szegregált település/falurész társadalmának megosztottságát.

Mindezek mellett szinte minden településen jellemző, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben újabb és újabb „szocpolos”⁶ házak épültek, általában a települések legszélső utcáiban. A települések többségében ezzel a szegregáció új formája jelent meg: a szocpolos sor. Több helyütt a hetvenes években felépült CS-házaspártelepek épültek át szocpolos teleppé, fenntartva és megerősítve így a romák lakóhelyi kirekesztését (Virág 2006). Mivel a családok az építkezéshez nem tudtak önerőt biztosítani, a házak a legtöbb esetben bontott anyagokból, rossz minőségben készültek el, vízelvezetés, csatornázás és szigetelés híján állapotuk rohamosan romlott, amit elősegít az is, hogy télen gyakran a ház egy részét tudják csak kifűteni. Vannak települések, ahol a „szocpolos” építkezés helyi megvalósítása hozzájárult a helyi roma vállalkozói kör megerősödéséhez, s így a roma társadalom differenciálódásához. Ugyanakkor a használt lakás vásárlásának támogatása piacot teremtett a faluban rekedt, s kereslet híján korábban elköltözni nem tudó nem roma családok házai iránt, ami újabb lökést adott a szelektív elvándorlásnak és felerősítette vagy beteljesítette a szegregáció folyamatát (Durst 2008; Őrszigethy 1999).

5 A Szociális és Munkaügyi Minisztérium 2005-ben indította el telepfelszámolási programját, az évek során fokozatosan újrászabályozva annak kereteit. A telepszerű környezetben élők lakhatási helyzetének gyökeres megváltoztatására irányuló program kizárólag hazai forrásból működött, hiszen uniós források igénybevétele az ERFA-rendelet rendelkezései miatt nem volt lehetséges. Ebből következően 2007-ig 31 településen indult ilyen program, változatos eredményekkel és tapasztalatokkal (lásd erről bővebben Virág 2008).

6 Az állam a gyermekek száma alapján minden család számára vissza nem térítendő támogatást nyújtott lakásépítésre (szocpol), később használt lakás vásárlására (félszocpol).

A romák térbeli szegregációjának típusai

Módszertani dilemmák

2013 tavaszán négy kistérség húsz településén végeztünk terepmunkát. A terepek közé egy-egy észak-magyarországi és dunántúli aprófalvas, valamint két észak-alföldi közép-falvas, mezővárosias térség tartozott; a települések regionális és településtípusonkénti kiválasztása illeszkedett a roma lakosság országos eloszlásához. Az elmúlt évtizedek társadalmi folyamatainak következtében a „cigánytelepek” vagy szegregátumok mintázata nemcsak változatossá vált, de gyakran a helyi kontextus dönti el, hogy egy-egy utcavégi sűrűsödést, néhány leromlott állagú parasztházból álló belterületi zárványt a „szakértők”, illetve a helybeliek telepnek tekintenek-e vagy sem (Lengyel 2006). Ezen a módszertani dilemmán az sem segít, hogy az elmúlt években a közpolitika a hátrányos helyzet objektív definícióját használva meghatározta a szegregátum fogalmát.⁷ Egyrészt az így lehatárolt szegregátumok a társadalmi összefüggésekből következően csak valószínűsítik az etnikai koncentrációt, másrészt a lehatárolás figyelmen kívül hagyja a tágabb társadalmi-gazdasági környezet hatását, a helyi kontextust, a szegregátumban élő családok többségi társadalomhoz, annak intézményeihez fűződő viszonyát, de arra is alkalmatlan, hogy a családok kirekesztettségének mélységét, a szegregátumként meghatározott területek közötti különbségeket érzékeltesse.

E módszertani dilemma feloldásaképpen terepmunkánk során a megkérdezett kulcsinformátoroknak (önkormányzati, kisebbségi, egyházi vezetők, szociális szakemberek, pedagógusok) a helyi társadalom különböző csoportjairól és azok térbeli eloszlásáról szóló elbeszélései alapján azonosítottuk a települések azon részeit, ahol a szegény/roma népesség koncentrálódik, és amelyeket szegregátumnak/cigánytelepnek tekintenek. Ezzel a megközelítéssel a szegregátumot nem objektív kategóriaként, hanem a helyi diskurzusok által létrehozott, dinamikus, folyamatosan változó konstrukcióként kezeltük. A társadalmi, etnikai, térbeli szegregáció dinamikus folyamatként való értelmezése azt is jelenti, hogy egy-egy település részei és a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező és állandó kategóriák – folyamatosan hatnak rájuk a gazdasági, társadalmi és politikai változások. „A tér fogalma magában foglalja a társadalmi világ, mint *viszonyfogalom* megragadhatóságának elvét; mindama »valóság«, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerzik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a *különbségben* és a *különbség* által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig is a legvalódibb valóság, a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetők, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését” (Bourdieu 2002: 44, kiemelés az ere-

7 Az Integrált Városfejlesztési Stratégiához (IVS) kapcsolódó definíció szerint szegregátumnak nevezzük azokat a városi területeket, amelyeken a KSH 2001-es népszámlálási adatai szerint az aktív korú (15–59 év közötti) lakosok legalább 50%-a nem rendelkezik rendszeres munkajövedelemmel, illetve legmagasabb iskolai végzettsége nem haladja meg a 8 osztályt. Ugyanezen vizsgálati módszer szerint szegregációval veszélyeztetett területnek nevezzük azokat a városi területeket, ahol a fenti mutató 40–50% közötti értéket vesz fel. file:///C:/Users/DELL/Downloads/Varosfejlesztesi%20kezikonyv%20(1).pdf

detiben). Másképpen fogalmazva, a helyi szereplők társadalmi, gazdasági és politikai érdekeik mentén folyamatosan újrakonstruálják a teret, amely egyben visszahat az azt formáló folyamatokra is (Harvey 2006).

A települések egy részében a különböző informátorok elbeszélései egybecsengtek, egyértelműen, kételyek nélkül azonosították a szegregált területeket. Másutt viszont azt tapasztaltuk, hogy nem létezik „közmegegyezés” arról, hogy a településen belül van-e olyan terület, illetve hány olyan településrész azonosítható, ahol a szegények/cigányok koncentrálnak. A konszenzus hiánya, interjúpartnereink bizonytalansága több tényezőtől fakadt. A polgármesterek, önkormányzati dolgozók, intézményvezetők ismerik azokat a településükre vonatkozó különböző lehatárolásokat, amelyeket a fejlesztési pályázatok kötelező mellékleteként kellett benyújtaniuk, véleményeiket ez az előzetes tudás befolyásolta. Ugyanakkor néhányan közülük jelezték, hogy magánemberként, helyi lakosként nem értenek egyet a hivatalos lehatárolásokkal. Véleményüket azzal támasztották alá, hogy a hivatalosan „szegregátumként” feltüntetett rész néhány házat jelent csak egy-egy utcán belül, illetve hogy a szóban forgó terület sem fizikai megjelenésében, sem az ott élők társadalmi, anyagi helyzete alapján nem tér el jelentősen a település többi részétől, annak ellenére, hogy az adott település szélső utcáiról van szó, ahol több-kevesebb roma család is lakik. Még az olyan településrészek, utcák szegregátumként való azonosítása is ellentmondásos lehetett, ahol az utóbbi egy-két évtizedben folyamatosan emelkedik a roma lakosság aránya. Míg ezeket a részeket a településvezetés, a fejlesztésben érintett, érdekelt emberek egyre gyakrabban nevezik szegregátumnak, az ott élők nem feltétlenül érzik szegregáltként szűkebb lakókörnyezetüket. Bizonytalanok voltak a megkérdezett informátorok akkor is, ha többségében ugyan cigányok laknak az adott utcában, amely azonban semmiben (házak jellege, intézmények elérhetősége) nem különbözik a település többi utcájától, illetve, ha olyan faluszéli utcákról beszéltek, amelyek valamivel rosszabb helyzetben vannak, mint a belső részekben elhelyezkedők, de nem szisztematikus kirekesztés eredményeként jöttek létre, hanem azért, mert a falu szélén „mindig is” szegényebbek éltek/élnek.

Míg a települések egy részében a romák, szegények lakta szegregált terek azonosítása során a diskurzusokat a hivatalos lehatárolásokkal szembeni elutasítás, illetve a folyamatban lévő demográfiai, társadalmi változásokból fakadó bizonytalanság jellemezte, másutt erős és egyértelmű konszenzus mutatkozott abban, hogy mely településrészeket tekintenek szegregátumnak. Ezekben az esetekben a helybeliek a szóban forgó tereket nemcsak a cigányok elkülönülő lakhelyeként azonosították, de a szegregált területek lakóinak életvitelét, viselkedését stb. erősen elítélő módon, negatív jelzőkkel írták le, vagyis stigmatizálták mind a teret, mind az ott élőket.

Kutatásunkban a szegények, romák szegregált lakóhelyeinek azonosítása során mindenekelőtt a helyi diskurzusokra támaszkodtunk, el akartuk kerülni, hogy kutatóként, a helyi diskurzusokkal szemben, mi magunk „teremtsünk” szegregátumokat. Ugyanakkor a szegények, romák térbeli és társadalmi kirekesztődésének más aspek-

tusait is figyelembe vettük, a többség és a kisebbség által lakott és használt terek közötti határok élességét, átjárhatóságának mértékét, a különböző, pl. oktatási intézményekhez való hozzáférés lehetőségeit.

Mindezek alapján a kutatásban azokat a többségben cigányok, szegények által lakott településrészeket tekintettük szegregátumnak, ahol a bevezetőben tárgyalt gettó fogalmának (Wacquant 2004, 2012) legalább egy kritériuma teljesült. Azaz az ott élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamilyen gazdasági vagy társadalmi kényszer következtében kerültek oda; az adott településrész fizikailag is elkülönült a település többi részétől, ahol egyértelműen stigmatizált területről volt szó, és ahol az intézményekhez való hozzáférés tekintetében is jelentős különbségek mutatkoztak a település más részeivel összehasonlítva. Bár ezek a kritériumok egymással összefüggve, egymást erősítve jelennek meg a legtöbb esetben, de a gettó fogalmának ilyen kiterjesztésével lehetőségünk nyílt arra, hogy a térbeli kirekesztést kontinuumként, különböző megjelenési formáiban vizsgáljuk.

A térbeli kirekesztés típusai és az azt meghatározó társadalmi folyamatok

A hatvanas-hetvenes évek területi folyamatai és településpolitikája jelentős változásokat indítottak el az aprófalvas vidékek, a perifériákon elhelyezkedő települések társadalmában. A munkahelyek hiányának és elérhetetlenségének, a kistelepülések ellehetetlenítésének (oktatási, igazgatási intézmények bezárása, több hullámú körzetesítés, fejlesztési források megvonása) köszönhetően, aki tudott, elköltözött ezekből a falvakból, és e szelektív migráció következtében a települések társadalma mind szociális, mind etnikai összetételét tekintve homogenizálódott. Az e folyamat eredményeképpen az alacsony lélekszámú kistelepüléseken, aprófalvakban kialakuló etnikai gettókat, a „cigányfalvakat” az etnicitástól független, társadalmi státusz alapú szelektív migráció és az etnikai koncentráció erősödése jellemzi. Az e falvakban élő családok jelentős részénél már a rendszerváltás időszakában jellemző volt a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság, a tartós munkanélküliség és kirekesztettség (Havas 1999; Ladányi és Szelényi 2004; Virág 2006, 2010).

A kedvezőbb közlekedési helyzetű, körzetközponti szerepkörrel felruházott, jellemzően nagyobb lélekszámú településeken helyben vagy napi ingázással könnyebben elérhetőek voltak a munkahelyek, illetve helyben is működtek intézmények és szolgáltatások. Ezeket a falvakat, kisvárosokat az elvándorlás nem, vagy kisebb mértékben jellemezte, így a helyi társadalom is differenciált és stabil maradt. E kedvezőbb helyzetű településeken a szocializmus évtizedeit jellemző folyamatos munkaviszonyra épülő sikeres asszimilációs stratégiának, a következő generációnál megjelenő iskoláztatási törekvéseknek köszönhetően a helyi roma társadalom is differenciálódott. Ez a folyamat a rendszerváltással megtorpant, és sok helyen meg is fordult, napjainkban a cigány családok túlnyomó többsége munkaerő-piaci, társadalmi kirekesztettségben él. Ugyanakkor a cigány családok közötti különbségek

a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatok, a megélhetési stratégiák tekintetében máig tovább élnek, és megjelennek a romák településen belül elhelyezkedésében, a térbeli és társadalmi szegregáció mértékében és jellegében is.

A cigány családok térbeli elhelyezkedése, településen belüli helyzete, a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatai összefüggenek a település méretével, a romák lakónépességén belüli számával és arányával. Bár a mintaválasztásból fakadóan minden vizsgált településen jelentős számú cigány család él, az alföldi, magasabb lakosságszámú településeken, illetve az aprófalvas térségek kisvárosi központjaiban lélekszámukat tekintve több, a lakosságon belüli arányukat tekintve azonban kevesebb roma él. A nagyobb lélekszámú alföldi falvakban, kisvárosokban előfordulhat, hogy az akár több száz fős roma közösség alig látható és érzékelhető a mindennapokban, mert az elkülönült tér- és intézményhasználat miatt romák és nem romák ritkán vagy egyáltalán nem találkoznak. Ezzel szemben az alig néhány száz főt számláló kistelepüléseken, aprófalvakban már néhány népesebb roma család is jelentős arányt képvisel, a mindennapi találkozás pedig elkerülhetetlen a közös tereken és intézményekben. Azaz a kistelepüléseken élő cigány és nem cigány családok között, ha kényszerűen is, de kialakultak a mindennapi együttélés és együttműködés gyakorlatai, amelyek a nagyobb településeken elkerülhetőek.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy ahol a helyi többségi társadalom még elég stabil és rendelkezik megfelelő erőforrásokkal ahhoz, hogy fenntartsa a cigány családok térbeli, társadalmi és intézményi elkülönítését, ott azt a legtöbb esetben meg is teszi, és pontosan szabályozza azt is, hogy cigány családok a település mely részén élhetnek. Az, hogy a roma családok a településen belül egy helyen, vagy több, különböző státuszú és megítélésű településrészeken élnek, tükrözi a romák és nem romák, továbbá a romák különböző csoportjai közötti szegregációs igényeket, elkülönüléseket, fizikai, mentális, szimbolikus határokat.

Az elkülönülést, a határok élességét alapvetően befolyásolja, hogy (1) a hetvenes évek telepélszámolási programjának köszönhetően kialakult-e újabb szegregált telep a településen, (2) mennyire rétegzett a helyi roma társadalom, illetve, hogy (3) romák és nem romák között működik-e valamilyen gazdasági együttműködés, társadalmi kapcsolat. A két csoport közötti határokat továbbá némiképpen lazíthatta, vagy éppen ellenkezőleg, megerősíthette a szegénység mérséklését célzó fejlesztési programok és infrastrukturális beruházások megvalósítása vagy elmaradása.

Mindezeket figyelembe véve a helyi roma közösségek térbeli kirekesztésének három típusát különböztethetjük meg.

(1) Kapcsolódva a bevezetőben vázolt elméleti megközelítésekhez, a „gettó” fogalmát azokra a többségében romák által lakott falvakra, illetve településrészekre használjuk, ahol az etnikai koncentráció együtt jár a rendszeres munkalehetőségek hiányából fakadó, hosszan tartó, generációkon átívelő szegénységgel, ahol a többségi társadalom az egész települést/településrészt, az ott élő családokat stigmatizálja, és amelytől minden lehetséges módon elkülönülni szándékozik. Továbbá, ahol megjelennek a párhuzamos, a gettó lakóit szolgáló intézmények, illetve ahol egyes, a te-

lepusésen működő szolgáltatások elérhetetlenek a gettóban élők számára (Wacquant 2012; Wilson 2009). A gettók két típusát különböztetjük meg. Az egyik típusban a többségi társadalom egyértelmű kirekesztő és elutasító attitűdjének és gyakorlatainak köszönhetően a különböző társadalmi helyzetű roma családok *a településen belül egy vagy több helyen koncentráltan*, a többségi társadalomtól éles fizikai és mentális határokkal elkülönítve élnek, a helyi intézményekkel, szervezetekkel minimálisak a kapcsolataik. A másik típust a területi folyamatok eredményeképpen létrejövő gettófalvak jelenítik meg, amelyeket a környező települések stigmatizált térként tartanak számon, a többségi társadalom az *egész falu köré húz éles határvonalat*.

A gettó a teljes térbeli és társadalmi kirekesztettség szimbóluma, egy folyamat végpontja, amelynek különböző lépcsőfokai vannak, amelyek az etnikailag szegregált terek típusainak számos variációját jelenítik meg. Ennek megfelelően a gettóként azonosított társadalmilag és gazdaságilag homogénnek tűnő, a többségi társadalom által egységesen stigmatizált, veszélyesnek tartott tereken belül is jelentős különbségeket találhatunk etnikai és társadalmi heterogenitás, belső differenciáltság tekintetében (Lengyel 2006; Pulay 2012; Small 2009; Virág 2008). A gettók belső differenciáltságának, az ott élő különböző társadalmi státuszú családok egymáshoz való viszonyának elemzése azonban túlfeszítené jelen tanulmány kereteit.

(2) A romák térbeli elhelyezkedése egy-egy településen belül az interetnikus szomszédságoktól a gettóig terjedő skálán mozoghat akkor, ha a többségi társadalom differenciált, és szelektív módon viszonyul a romákhoz. Vagyis a „rendes”, „beilleszkedésre képes”, asszimilálódni vágyó, mobilabb cigány családokat a többség elfogadja és számukra a közös tér- és intézményhasználatot is lehetővé teszi, ugyanakkor arra törekszik, hogy a „beilleszkedni nem képes”, jellemzően a szegényebb és iskolázatlanabb romákat térben és társadalmilag egyaránt elkülönítse. Azaz a többségi társadalomnak megfelelni kényszerülő településvezetés határozza meg a romák bizonyos csoportjai számára elérhető, másokat abból kizáró tér- és intézményhasználatot. Másképpen fogalmazva a településen élő roma családok közötti differenciálódást, a romák és nem romák, illetve a romák különböző csoportjai közötti elkülönülési igényeket pontosan tükrözi a többségi társadalom által szabályozott tér- és intézményhasználat.

(3) Egyfajta békés egymás mellett/együtt élés alakult ki a két etnikai csoport között azokon a településeken, általában az aprófalvas területeken, ahol a romák már olyan magas arányban élnek, hogy az ott élő, elköltözni nem képes többség számára megkerülhetetlen a mindennapi érintkezés, ahol az elmúlt évtizedekben romák és nem romák között kialakult valamiféle együttműködés, munka- és/vagy patrónus-kliens jellegű kapcsolat, ahol a mindennapi együttélést nem terhelték konfliktusok. A mindennapi együttélés szabályai, a térbeli, társadalmi, szimbolikus határok, az intézményekhez való hozzáférés romák és nem romák között folyamatos egyeztetés tárgyai. A romák többsége ugyan a településen belül egy vagy több meghatározott utcában, többé-kevésbé egy tömbben él, *a térbeli és társadalmi határok romák és nem romák között elmosódtak*. Az egykori telep(ek) csak a lokális emlékezetben élnek tovább, az elkülönítés, kirekesztés nem jelenik meg

a helyi narratívákban és a mindennapi gyakorlatokban. Az egykori telep beleszövődik a település struktúrájába, a két településrész határán a két etnikai csoport mindennapi kooperációján, egyeztetésén alapuló interetnikus szomszédságok jönnek létre. E településrészekben az etnikai megkülönböztetés, a cigány kategóriájának folyamatos újrakonstruálása és ennek fenntartása háttérbe szorul (Kovács, Vidra és Virág 2013).

Települési példák

Éles határok, szimbolikus falak

Kisvárosi gettó

Alföldi kisvárosunk példáján keresztül mutatjuk be, hogy a többségi társadalom egyértelmű kirekesztő és elutasító attitűdjének és gyakorlatainak köszönhetően a településen belül élő, különböző társadalmi helyzetű roma családok hogyan szorulnak egyre inkább a többségi társadalomtól éles fizikai és mentális határokkal elkülönített stigmatizált terekbe. Vizsgált településeink közül ezen alföldi kisvárosban a legmagasabb, 1800–2000 főre becsült a cigányok száma, de településen belüli arányuk a tíz százalékot sem éri el. A cigány családok – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – csak két szegregált, egymás közelében elhelyezkedő, lassan egybeérő városrészben, ahogy többen nevezték, a „cigányvárosban” élnek. Ebben a városrészben többségében cigány családok laknak, de beházasodással kerülnek ide nem cigányok, illetve a két városrész határán élnek szegény nem cigány családok is. A városrész utcáit a város többi részétől látható, éles határvonal választja el, amit a helyiek csak „berlini nagy fal”-nak neveznek, s amit pontosan jeleznek az infrastrukturális körülmények különbségei is: ezekbe az utcákba csak részlegesen jutott el a gáz, a csatorna, az utak jelentős része burkolatlan, járda az utcák felét, ha borítja. A városrészben a legtöbb háznál már kártyás villanyóra van, néhányan illegálisan használják az áramot. Annak ellenére, hogy a város központjától a telep mintegy két kilométerre fekszik, az itt élők törekszenek arra, hogy a városban elhelyezkedő nem cigány többségű általános iskolákba írassák gyerekeiket, általában sikertelenül. Az önkormányzat és az egyházak által szorgalmazott strukturális változásoknak (iskolák fenntartóváltása, intézmények összevonása és átszervezése) köszönhetően a legtöbb roma gyerek előbb-utóbb a telep szélén elhelyezkedő szegregált intézményben, a „cigányiskolában” köt ki. A város minden törekvése arra irányul, hogy a telep, az itt élő roma családok minél távolabb kerüljenek a várostól és a többségi társadalomtól. A szegénység és kirekesztettség enyhítését célzó infrastrukturális beruházások is a telepen belül valósulnak meg: a kisgyerekek korai szocializációját célzó gyerekházat a telep szélére, a „cigányiskola” mellé telepítették, a közösségi házat éppen most építik a telep (és a város) legszélén. A telepen élők egyöntetű véleménye, hogy ezekkel a beruházásokkal a város azt szeretné elérni, hogy minél kevesebbet járjanak be a központba. Bár a város hivatalosan nem ismeri el, hogy külön roma közmunkás bri-

gádokat szervezne, de tény, hogy a köztereken szemetet szedő brigádokba csak romák kerülnek, más brigádokba – például a mezőgazdasági termelést végzőkhöz – egyáltalán nem kerülnek romák. A romák és nem romák közötti határokat erősíti, hogy a romák térbeli mobilitása mindig a településen kívülre irányult. Míg a szocializmus évtizedeiben a nem cigányok többsége a helyi gyárakban, üzemekben dolgozott, addig a cigányok jellemzően Budapestre ingáztak, sokan ott telepedtek le, több családnak is vannak rokonai, és szinte mindenkinek ismerősei a fővárosban. Az itt élő roma családoknak nincsenek, vagy csak nagyon korlátozottak a többségi társadalom tagjaival működő/működtethető kapcsolatai, így a munkalehetőségekhez, forrásokhoz, információkhoz való hozzáférésük is minimális. A városban a romák és nem romák közötti térbeli, gazdasági, társadalmi és szimbolikus határvonal rendkívül éles.

A telep a város szemében egységesen stigmatizált és kriminalizált térként jelenik meg, amelyhez alkohol- és drogfogyasztás, prostitúció, illegális kutyaviadal stb. kötődik, noha a kriminalitás említett formái a szegregátumban élő családok töredékét érintik. A telepen a többségi társadalom, az állam leggyakrabban felbukkanó képviselői a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat munkatársai és a rendőrök, akik rendszeresen járőröznek erre felé. A helyi hatalom a „cigányváros” megszervezését, ellenőrzését és „kordában tartását” a helyi roma nemzetiségi önkormányzat vezetőjére bízta, aki egyfajta kapuőri és közvetítő szerepet tölt be a városvezetés, a hivatal és a telep lakói között. Ugyanakkor a telepen élőknek juttatott források elosztásában is részt vesz: az önkormányzat az ő véleményét kéri ki segélyosztáskor, ő állítja össze a közmunkás brigádokat, de a fejlesztési pályázatokhoz kapcsolódó képzésekre is nála lehet jelentkezni.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a város szemében egységesen stigmatizált és kriminalizált tér közelebről differenciált képet nyújt; elsősorban a két szegregátum között fekvő, a szegregátumon belül magasabb státuszú, rendezettebb utcákban élnek olyan roma és nem roma családok, akiknek még vannak olyan, a többségi társadalom felé irányuló kapcsolataik, amelyeken keresztül, még ha informálisan is, több-kevesebb rendszerességgel munkát vállalhatnak; fontosnak tartják a gyerekek oktatását, és ennek érdekében komolyabb erőfeszítéseket tesznek. A két szegregátum között elhelyezkedő magasabb státuszú utcákban élő családokra jellemző, hogy a saját társadalmi csoporton átnyúló, civil szervezetekhez, intézményekhez fűződő összekötő (*bridging*) és/vagy összekapcsoló (*linking*) (Putnam 2000; lásd még Messing és Molnár 2011) kapcsolataik vannak, amelyek a külső forrásokhoz való hozzájutást és a mobilitást szolgálják. E családok távlatos tervei között megjelenik a telepről való elköltözés, de – elsősorban a rokonok támogató, megkötő (*bonding*) kapcsolatainak közelsége miatt – a szomszédos utcáknál nem költöznének távolabb. Ezeket az ambíciókat erősítik a telepen, a telepiek életében megjelenő kiségyházak, a pünkösdista egyház, a baptisták és a Hit Gyülekezete. Az egyházak tagjai, a megtért hívek között romák és nem romák egyaránt vannak – ez az egyetlen közösségi tér, ahol az etnikai alapú megkülönböztetést és kirekesztettséget a romáknak nem kell megélniük, és amely

a telepről kifelé irányuló kapcsolatok, gyenge kötések kialakulásának esélyével is kecsegtethet.

Éles határvonal a települések körül – a gettósodó települések világa

A periférikus területeken a nyolcvanas évek elejére a szegregáció új formája alakult ki: a gettósodó aprófalú. Ezekben a falvakban a családok jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség. Ezen új etnikai gettók más minőséget teremtettek a cigányság életében: már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté. Az ott lakók térben és társadalmilag oly messze kerültek más társadalmi rétegektől, hogy a gettóból való elmozdulás mind tényleges, mind szimbolikus értelemben lehetetlenné vált (Havas 1999; Ladányi és Szelényi 2004). Napjainkban ez a jelenség már nemcsak az aprófalvakra, hanem nagyobb lélekszámú településekre is jellemző, illetve megfigyelhető a gettófalvak térséggé szerveződése (Virág 2006). Ezek a települések a többségi társadalom számára „feleslegessé” váló terek, amelyek nem biztosítják a magasabb társadalmi státuszú családok számára a megfelelő életforma kialakításának lehetőségét. Az, hogy az alacsony társadalmi státuszú cigány családok ebbe a feleslegessé váló települési térbe szorultak, plasztikusan mutatja mind a társadalom elkülönítési törekvéseit, mind az alacsony társadalmi státuszú cigány családok társadalomban elfoglalt helyét.

A kutatásunk során felkeresett minden település szegénynek tekinthető, de ahol a szegénység több évtizede folyamatosan újratermelődik, és semmilyen ez ellen ható beavatkozás nem történik, ott felborul a település szervezettségét biztosító szabály- és normarendszer, a szegénység nyomorrá alakul. Ezekben a településeken a tartós szegénységben élők időhorizontja beszűkül, nem képesek a tervezésre, a mindennapok aktuális igényeinek kielégítése maga alá gyűri a jövőt (Durst 2008; Ladányi és Szelényi 2004: 104–114; Váradí 2007).

A Tisza menti, majd kétezer főt számláló település a nyomor jelképe. A közintézmények fizikai állapota változó, de egy dologban hasonlítanak: mindegyiknek rács van az ablakán. Az általános iskola siralmas állapotban van, évtizedek óta nem került sor felújításra, ma már tisztasági festésre sem telik. Az óvoda új épületét néhány éve adták át, kerítés, zárt kapu és rácsok védik a rongálástól. A falu utcái egyformák: földig szétszedett házak („itt hetente eltűnik egy ház”), romos házak kerítés nélkül, ideiglenesen felszerelt villanykábelek. A házak tulajdonjoga nem tisztázott, a családok követhetetlenül költöznek egyik házból a másikba, egyik rokon a másikhoz. Mindig épp annak megfelelően, ahogy pillanatnyilag kedvezőbbnek tűnik. Ugyanakkor szinte minden utcában találunk egy-egy igényesen felépített, színesre festett, díszes kerítéssel körbevett, oroszlánokkal díszített kapuval védett házat is. A gipszoroszlánok – más településeken sasok – pontosan jelzik, hogy ezekben a házakban élnek a falu „urai”, az uzsorások, boltosok, a szocpolos házakat építő „vállalkozók”, azok, akik a faluba érkező minden forrás felett rendelkeznek, és jelen esetben azonosak

az önkormányzat vezetőivel. A helyi társadalom minimális differenciálódására utal, hogy az elmúlt években egyre több cigány család nem a helyi iskolába íratja gyerekeit, aki „*ott csak káromkodni tanul meg*”, hanem a szomszédos település gyerekhiánnyal küszködő, ezért roma gyerekeket is fogadó intézményébe. A helyi iskolában, befejezetlen főiskolai tanulmányokkal, tanít néhány roma származású fiatal pedagógus, ők is a szomszéd település iskolájába küldték a gyermekeiket, és ha tehetnék, elköltöznének. Ugyanakkor érzik, hogy innen lehetetlen elmozdulni, hiszen a házakat eladni nem tudják, a faluhoz a környékbeli településeken erőteljes stigma tapad; a közeli kisváros szakiskolájában az innen bejáró gyerekekkel baj van, s akad olyan városi cég, amelyik a kapujára is kiírja, hogy a faluból származók ne jelentkezzenek. A falu totális szétesettségét a csoportosan kóborló kutyák jelzik: az önkormányzatnak nincs pénze arra, hogy összeszedesse az állatokat, pedig tudják, hogy évek óta senki se oltatta be őket. Már mindenki megszokta, hogy botot vesz a kezébe, ha ki lép a házból. A lopások, betörések mindennaposak, a családgondozó becslése szerint a kutatás idején a felnőtt lakosság 10%-a volt börtönben. Állandó rendőrőrs nincs a faluban, van viszont droghasználat, és egyre több fiatal, 15–17 éves lányt érint a prostitúció. Az önkormányzat ellen 2011-ben csődeljárás indult, gyakorlatilag nem működik. Az államot, az állami intézményrendszert a mindennap jelen levő családgondozó és a védőnő, illetve a pedagógusok igyekeznek helyettesíteni.

A gettósodó településeken a helyi társadalmat szervező legfontosabb szereplő az erőforrások fölött rendelkező elit, ami jelenthet néhány vállalkozót, mindenképp azonban a településvezetőket, polgármestert, önkormányzati képviselőket. A végletesen polarizálódott társadalmú településeken, ahol már csak nem roma idősök és/vagy nagyon szegény, sokgyermekes, többségében cigány családok élnek, az önkormányzatoknak egyszerre kell a már felbomlott vagy felbomlóban lévő társas támogató rendszereket, szomszédságokat, rokonságokat, kliens-patrónus kapcsolatokat, továbbá a szociális ellátás területén meglévő hiányokat pótolniuk. Ezekben a falvakban a szociális problémák halmozottan jelentkeznek, miközben a lakosság jelentős része nemcsak érdekei képviseletére nem alkalmas, de gyakran a mindennapi élethez szükséges ügyek intézésével sem boldogul. Ugyanakkor a szociális juttatások elosztója is a polgármester, aki „érdemesség” alapján dönt a településre érkező megélhetési források jelentős részéről, illetve a közmunka-lehetőségek elosztásáról. Mindez a korábbi aszimmetrikus, a felek státuszbeli különbségén alapuló, de mindkét fél számára hasznos, fenntartandó patrónus-kliens kapcsolat új formája annyiban, hogy ezeken a településeken a polgármester a patrónusi szerepet egy személyben tölti be, és e viszony fenntartása és ápolása számára csak a következő választások alkalmával térül meg, míg a „kliensek” számára a polgármesterrel fenntartott jó viszony a mindennapi boldogulás szinte egyetlen esélye (Durst 2008). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a korábbi évtizedekre jellemző, a parasztok és a cigányok közötti patrónus-kliens viszonytól eltérően ezek a polgármesterek nem saját gazdaságukból, vagyonukból juttatnak a helyi sze-

gényeknek, hanem állami forrásokat osztanak el a helyi viszonyoknak, érdekeknek megfelelően (Virág 2009, 2010).

Egy észak-magyarországi eldugott zsákfaluban többségében már romák élnek, de a falu vezetői és működtetői, a polgármester, az alpolgármester és a falugondnok (egyben önkormányzati képviselő), akik szervezik a családok mindennapi életét, nem romák. Más aprófalvakhoz hasonlóan itt is a falugondnok biztosítja a különböző intézmények és szolgáltatások (orvos, heti bevásárlás, gyógyszertár, hivatalos ügyintézés) elérhetőségét, míg a polgármester a településre érkező források felett rendelkezik. Az önkormányzat segélyezési politikája informális szabályok szerint működik és alapvetően paternalizmuson alapul; nincs kérelem, beadvány, testületi döntés – akinek pénzre van szüksége, becsönget a polgármesterhez, személyesen előadja a kérését, a polgármester általában mindenkinek ad kölcsönt, aminek összegét levonja a következő havi „szociálisból”. A polgármester jóindulata alapvetően befolyásolja a családok megélhetési lehetőségeit. Mivel ő az egyetlen, néhány embernek munkát adó mezőgazdasági vállalkozó is a faluban, nehezen eldönthető, hogy az a két-három ember, aki szinte folyamatosan dolgozik neki, éppen közfoglalkoztatott vagy alkalmi munkás. Az alpolgármester, aki jelenleg nem él a faluban, korábban a helyi boltot vezette, napjainkban pedig a mozgó árus szerepét tölti be – rendelésre tartós fogyasztási cikket vásárol be a közeli nagyváros hipermarketjeiben, de az olcsó ukrán cigarettát is ő biztosítja a falusiaknak.

Heterogén kisvárosi szegregációs minták

A cigány családok differenciált társadalmi helyzetét, a romák és nem romák, illetve a romák különböző csoportjai közötti megkülönböztetéseket tükrözi az egy településen belül megjelenő, különböző státuszú, a többségi társadalom által használt terektől és intézményektől éles vagy elmosódó határokkal jellemezhető terek jelenléte, a differenciált intézményhasználat. Az észak-magyarországi, kistérségi központi szerepet is betöltő kisvárosban egyszerre találhatunk stigmatizált gettót, konszolidált telepet, elmosódó határokkal jellemezhető falusias részt és a város különböző utcáiban elszórtan élő cigány családokat. A polgármester a következőképpen jellemezte a településen élő romákat: „*Háromfajta cigány család van itt: a »jól menő«, aki meg tud élni, van egy középső kategória az egyik városrészben, aki »szófogadó«, és van egy »telepi«, akivel nem lehet bírni.*” A „jól menők” többsége a vasúton túl, egy mező közepére, a várostól távol elhelyezkedő utcában felépített CS-házakban, illetve szocpolos házakban él. Ez a telep fizikailag elkülönül a várostól, de rendezett képet mutat, az itt élők művelik a kerteket, állatokat tartanak. Volt olyan városházi interjúalanyunk, aki ezt a településrészt éppen rendezettsége miatt nem is tekintette szegregátumnak, azaz a telepet a fizikai távolság ellenére a város mentális terén belül helyezte el. A cigány családok egy része – a „szófogadók” – a kisváros szegényesebb, régi falusias részén él. Ez a városrész a különböző fejlesztési dokumentumokban még szegregátumként szerepel, de ahogy interjúalanyaink, úgy mi sem tekintettük annak, mert a terület

státuszán sokat javítottak az elmúlt évek infrastrukturális beruházásai: bevezették a csatornát, leaszfaltozták az utakat, járdát építettek, részben ennek következtében a helyi lakók is rendezettebbé tették a kerítéseket, virágokat ültettek, néhány házat kitararoztak. A városhoz a hetvenes években csatolták azt a települést, ahol a kezelhetetlennek tartott romák élnek. Ez a városrész lényegében egy gettóvá vált aprófalú, a szegregáció térbeli mintázata is ennek megfelelő: a falu központjában, a főút mellett még él néhány idős nem cigány ember, házaik viszonylag rendezettek, majd a falu végén, a buszfordulón is túl, három utcában, egykori CS-házakban és a hozzájuk toldott melléképületekben hozzávetőleg 300 cigány ember él. Kerítés, udvar, kert sehol nincs, a házak legtöbbször illegálisan van bekötve az áram. A házak többsége komfort nélküli, a családok közkutakról hordják a vizet. Némelyik közkutak néha elzárják...

A roma családok között a térbeli elhelyezkedés és társadalmi helyzet szerinti különbségek leképeződnek az oktatási intézményrendszerben is. A kisváros központi általános iskolája mindig is a térség és a város elit iskolájának számított. Az iskola jó hírvének köszönhetően a kilencvenes évek közepétől tódultak ide a jobb módú „vidéki” gyerekek, az intézményben soha nem volt gyerekhiány. Mivel a bejáró gyerekek többsége nem roma, és a városon belül élő roma gyerekek aránya is viszonylag alacsony, az általános iskolában még nem jelent gondot a roma tanulók oktatása, az arányuk az iskolán belül még nem érte el azt a kritikus szintet, ami az elkülönített osztályok kialakításának igényét eredményezte volna. Ugyanakkor a csatolt, gettófaluvá vált városrészben működő alsó tagozatos tagiskolában csak a helyben lakó roma gyerekek tanultak. A szegregált tagiskolából a városi iskola felső tagozatára kerülő gyerekek magatartásbeli problémáit, tudásbeli hiányait a központi iskola alig, vagy egyáltalán nem tudta kezelni. 2010-ben az iskola vezetése úgy döntött, hogy „segít a gyerekeknek” azzal, hogy a telepi szegregált iskolában beindítja a felső tagozatot. A gettóiskola megtartása és kiterjesztése nyolc évfolyamos intézménnyé, így a problémás gyerekek távoltage a várostól és a „rendes” gyerekektől nagyon erős társadalmi elvárás a városban, amely intézményi szinten is erősíti a stigmatizált városrészben élők kirekesztését.

A szatmári térség egyik kisvárosában a romák térbeli elhelyezkedését, a szegregáció különböző mintáit, a többség és kisebbség közötti fizikai, társadalmi és szimbolikus határok alakulását nagymértékben meghatározza a magyar és oláh cigányok közötti elkülönülés és társadalmi különbség. A városszéli vásártéren túl fekvő egykori oláh cigány telep sorsa tükrözi az oláh cigány közösség mobilitási hajlandóságát és differenciálódását. Az egyetlen hosszú utcából álló telep ma javarészt lakatlan, alig néhány házban élnek nagy szegénységben olyan családok, akik itt rekedtek vagy ide kényszerültek visszaköltözni. Az omladozó házak korábbi lakói előbb csak dolgozni jártak Budapestre, majd végleg elköltöztek az alföldi kisvárosból. Itt nem kell tartani a telep újratelemelődésétől, attól, hogy más szegény roma családok birtokba veszik az elhagyott házakat, magyar cigány ide soha nem költözne, a szegény oláh cigány család-

dok pedig a központhoz közelebb laknak. Az oláh cigány családok jellemzően a város nyugati részén, de az említett, önmagát lényegében felszámoló teleptől eltekintve, ha egy-egy utcában nagyobb számban is, de nem egy tömbben laknak. Fontos megjegyeznünk, hogy a helyi városfejlesztési stratégia a társadalmi jellemzők alapján öt szegregátumot határoz meg a városon belül, ugyanakkor a helyiek az oláh cigányok által lakott városrészekben levő „szegregátumokat” nem, csak a magyar cigányok által lakott utcákat tartják cigánytelepnek. A város másik felén élt és él egy tömbben a magyar cigányok túlnyomó többsége, a telepet a helyiek – az egyik utca neve alapján – „Lutinak” nevezik. A város szélén fekvő szegregátum két utcájában kizárólag, háromban nem roma szegényekkel vegyesen, de többséget alkotva magyar cigányok élnek, összesen mintegy 300 család. A házak állapota igen vegyes, a hatvanas évek decens kockaházaitól a különböző minőségben megépített szocpolos házakon át az utcavégi CS-házakig terjed, szilárd burkolattal csak az utcák fele rendelkezik. Ez a rész a várostól vizuálisan és társadalmi értelemben is elkülönül, a város szélén fekvő utcákra mindenki cigánytelepként tekint. Az itt élő szegény magyar cigányoknak a város másik részén élő oláh cigányokkal hagyományosan sosem voltak társadalmi kapcsolataik. A városban élő romák és nem romák egyaránt úgy érzékelik, hogy az oláh cigányok iskolázottabbak, jobb anyagi körülmények között élnek, lakókörnyezetük állapota, reprodukciós mintáik közelebb állnak a nem roma lakosságéhoz, míg a magyar cigányok többsége iskolázatlan, lakókörnyezetük szegényes, sok esetben elhanyagolt és még mindig jellemző rájuk a magas gyerekszám. Nyílt konfliktusról az oláh- és a magyar cigányok között nem hallottunk, bár az iskolás gyerekek között gyakran előfordul csúfolódás, verekedés. Ugyanakkor, míg oláh cigány és magyar cigány között nincs helyi példa vegyes házasságra, addig magyar cigányok és nem cigányok között egyre jellemzőbb. Azaz a településen élő két cigány csoport közötti határ erősebb, mint bármelyik cigány csoport és a nem cigányok közötti határ. A városban élő két cigány csoport között csak az elmúlt években kezdenek kapcsolatok kiépülni. A kapcsolódási pontot a Hit Gyülekezete jelenti, amelybe jószerivel az egész oláh cigány közösség megtért, de tagjai között találni néhány telepi magyar cigányt is. A kapcsolatok másik, fontosabb terepét a fejlesztési programok jelentik, a projektek kidolgozásába és megvalósításába bevont romák kizárólag az oláh cigányok közül kerülnek ki, akik viszont az esetek többségében a projektek célcsoportját jelentő, „Lutin” élő magyar cigányokkal dolgoznak együtt az utóbbiak társadalmi integrációját elősegítendő.

Interetnikus szomszédságok – az együtt/egymás mellett élés kényszerei

Nemcsak az aprófalvakban, kistelepüléseken tapasztalhatjuk, hogy a cigány családok számának és arányának növekedésével a település helyben maradt lakói kénytelenek voltak alkalmazkodni ahhoz, hogy a roma családok a mindennapi élet részévé váltak, romák és nem romák egymás szomszédjai lettek, naponta találkoznak az utcán, a boltban. Az egykori cigánytelep határai elmosódtak vagy eltűntek, egyre

nehezebb fenntartani a térbeli elkülönülést, cigány családok szinte a falu minden utcájában élnek.

Kutatási terepeinken ez a kényszerűségből fakadó együttélés gyakran a mindennapi békés együttéléstről szóló narratívákban jelent meg. Egy észak-magyarországi falu jegyzője például úgy fogalmazott, hogy „*megtanultunk egymás mellett élni*”, egy kistérségi központban dolgozó szociális szakember szerint „*már nem az a kérdés, hogy kirekesztünk vagy sem, hanem, hogy tudunk együtt élni vagy sem*”. Egy német és roma kisebbség által lakott észak-alföldi község jegyzője a békés együttélés kulcsát abban látja, hogy „*a svábok megtanították őket [romákat] dolgozni*”, más szóval, hogy a kisebbség elsajátította a többség által követendőnek tartott életvitelt, norma- és szabályrendszert.

Egy dél-baranyai, alig nyolcszáz lelkes kistelepülés három falu egyesítésével jött létre a hetvenes években, itt magyar, roma és sváb lakosok élnek. A felszámolásra került közeli erdei telepen élő cigány családok számára az egyik falurész szélén, Újtelep néven alakítottak ki egy utcát, ahová azok házakat építhettek és beköltözhettek. Az újtelepi romák következő nemzedékei azután fokozatosan beköltöztek a megürülő házakba, ma már a falurész lakóinak többségét alkotják, néhányan közülük a falu másik, központnak számító részébe is átköltöztek. Az általunk megkérdezett falubeli romák és nem romák jószereivel egyöntetűen vonakodtak attól, hogy a falurészre, illetve a romák lakta utcákra egy a falu egészétől térben és társadalmi tekintetben elkülönülő világgént tekintsenek. A szegénységről, romákról szóló helyi diskurzusok jellemzője, hogy a szegénységet nem etnikai problémaként azonosítják, mert az a romákat és nem romákat egyaránt sújtja, illetve mert a romák közül sem él mindenki azonos szegénységben. A pedagógusok vegyes házasságokban született „*szőke cigány gyerekekről*” beszéltek. A falu kollektív emlékezetében máig eleven a közös munka, ingázás, boldogulás tapasztalata, még léteznek kliens-patrónus típusú, támogató kapcsolatok romák és nem romák között, akik közösen használják a falu intézményeit, köztük a német és roma nemzetiségi nevelést, oktatást egyaránt folytató óvodát és az iskolát is. A német nemzetiségi önkormányzat vezetője azt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy ugyan romák laknak Újtelepen, de „*nem putriban laknak, nem szegények*”. A polgármesteri hivatal munkatársa pedig így foglalta össze véleményét: „*Persze, ott lakik a legtöbb roma, és többnyire segélyekből élnek, de az nem szegregátum. Amikor jöttek és kérdezték, azt mondtuk, hogy nincs szegregátum. [Véltőleg az LHH-tervezés során.] Újtelepen normális cigányok élnek. Soha nem hívtuk cigánytelepnek vagy ilyesminek. Újtelep egy egyszerű utcanév, lehetett volna Ady Endre utca is.*” Ebben az esetben tehát az a tény, hogy romák, esetleg szegény romák laknak egymás szomszédságában, még nem jelenti azt, hogy a helyi lakosok ezekre az utcákra, terekre elkülönült, etnikai és szociális szempontból homogén egységként tekintenek.

Kistelepülések, aprófalvak sorában alakult ki egyfajta *status quo*, a roma és nem roma családok egyaránt elfogadják a romák számának növekedésével létrejövő új határokat. Ugyanakkor tudjuk, hogy lokális társadalmak etnikai szerkezetének

átalakulása, a romák térnyerése feszültségekkel, konfliktusokkal terhes folyamat, amely a nem roma családokat védekezésre, a két csoportot elválasztó társadalmi és szimbolikus határok fenntartására, megerősítésére készíti (Feischmidt 2014; Handó 2008; Vigvári 2013; Kovács, Virág és Vidra 2013). Tapasztalataink is azt jelzik, hogy a békés felszín alatt gyakran rejtett konfliktusok lappanganak, hiszen a többségi társadalom gyakran új határokat jelöl ki; ha a térhasználatban már fel is kellett adnia, fenntartja az intézményhasználatban, elsősorban az oktatási intézményekhez és az egyházi vagy civil szervezetekhez való hozzáférés területén. Az aktuális, békésnek mondott együttélés példái az egyes települések történetébe ágyazott hosszas egyeztetési folyamat eredményeképpen létrejövő, kényes egyensúlyi állapotot tükröznek, amely a helyi társadalom jövőbeli változásainak függvényében – pl. nem romák előregedése, kihalása, a romák számának, arányának növekedése, tovább mélyülő szegénység – hosszabb távon átbillenhet, de akár egyik pillanatról a másikra, egy-egy körülmény megváltozásával vagy rendkívüli esemény hatására felszínre hozhatja a mélyben lappangó konfliktusokat, ami újból előhívhatja az elkülönülés, elhatárolódás, kirekesztés törekvéseit (Handó 2008). Más települések példáján láthattuk, hogy ha egy határozott elképzelésekkel bíró, rendparti polgármester kerül a település élére, teljesen felforgathatja az addig békésnek tűnő falu életét. A szegényeket, cigányokat megregulázó, büntető intézkedések, a helyi elit nyílt, rasszista beszédmódja a helyi nem roma többség emlékezetéből előhívja a régi sérelmeket, előítéleteket, félelmet gerjeszt a cigány családokkal szemben. Megtörténhet, hogy a roma családok lakóhelye hirtelen „jó befektetésnek” tűnik egy-egy ingatlanspekuláns számára, vagy egyszerűen a helyi gazdasági szereplők egyre inkább úgy érzik, hogy gazdasági versenyképességüket rontja a roma családok jelenléte. A helyi elitbe beágyazódott gazdasági vállalkozókkal szemben a településvezetés nehezen tudja, vagy nem is szeretné a roma családok érdekeit képviselni. Hasonlóképpen éles konfliktusokat gerjeszt a helyi romák és nem romák körében, ha egy népesebb cigány család költözik a településre, ami a kistalvák esetében képes megbillenteni a még „elviselhetőnek” tartott roma arányt a településen, az oktatási intézményekben.

Összegzés

Tanulmányunkban a többségi társadalom által cigánynak/szegénynek tartott társadalmi csoportok számára kialakított és fenntartott terek, azaz a térbeli kirekesztés változó formáit mutattuk be azokhoz az elméleti keretekhez és fogalmakhoz kapcsolódva, amelyek az elmúlt években a nagyvárosi, különböző etnikai kisebbségekhez tartozó szegények koncentrált lakhelyeként meghatározott „gettó” fogalmának újradefiniálása körüli szakmai diskurzusokban bontakoztak ki. A térbeli kirekesztést dinamikus, időben változó folyamatként értelmeztük, amely az ideáltipikus végpontok, a többségében szegények és cigányok lakta, a település többi részétől

élesen elkülönülő, stigmatizált településrész, a gettó és a társadalmilag heterogén, elmosódó határokkal jellemezhető etnikus szomszédságok közötti kontinuumon található.

A szegregált tereket nem önmagukban, hanem egyrészt a település más részeihez kötődő dinamikus kapcsolatok, másrészt a település intézményeihez való hozzáférés dimenziói mentén elemeztük. Tapasztalataink szerint egy-egy településen belül a különböző terek, területek státusza s a megjelölésükre használt fogalmak nem állandóak, hanem változnak, ami tükrözi a településpolitikát formáló vezetők, a településen élő többségi lakosság szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való, helyi gyakorlatokban, diskurzusokban és politikákban megjelenő viszonyát. E viszony határozza meg azt is, hogy a különböző szegregált terekben élő szegény, roma népesség számára hozzáférhető-e a lokális intézmények, illetve hogy milyen mértékben különülnek el, szegmentálódnak a többség és a roma kisebbség számára fenntartott intézmények, szolgáltatások rendszerei.

A térbeli kirekesztés kontinuumának egyik végpontja a „*gettó*”. A fogalommal azokat a többségében romák által lakott falvakat, illetve településrészeket értük le, ahol az etnikai koncentráció együtt jár a rendszeres munkalehetőségek hiányából fakadó, hosszan tartó, generációkon átívelő szegénységgel, ahol a többségi társadalom az egész települést/településrészt, az ott élő családokat stigmatizálja, és amelytől minden lehetséges módon elkülönülni szándékozik. A gettó két típusát különböztettük meg. Az egyik típusban a többségi társadalom kirekesztő és elutasító attitűdjének és gyakorlatainak köszönhetően a különböző társadalmi helyzetű roma családok a *településen belül egy vagy több helyen koncentráltan*, a többségi társadalomtól éles fizikai és mentális határokkal elkülönítve élnek, a helyi intézményekkel, szervezetekkel minimálisak a kapcsolataik. A másik típust a területi folyamatok eredményeképpen létrejövő *gettófalvak* jelenítik meg, amelyeket a környező települések stigmatizált térként tartanak számon, a többségi társadalom az *egész falu köré hűz éles határvonalat*.

A kontinuum másik végpontja, az etnikus szomszédság általában azokon a településeken alakul ki, ahol a települése mérete, illetve a romák magas aránya miatt az ott élő nem roma családok számára megkerülhetetlen a mindennapi érintkezés. E településeken az elmúlt évtizedekben romák és nem romák között kialakult valamiféle együttműködés, munka- és/vagy patrónus-kliens jellegű kapcsolat, és a mindennapi együttélést nem terheli konfliktusok, a két etnikai csoport között kialakult egyfajta békés egymás mellett/együtt élés. A mindennapi együttélés szabályai, a térbeli, társadalmi, szimbolikus határok, az intézményekhez való hozzáférés romák és nem romák között folyamatos egyeztetés tárgyai. A romák többsége ugyan a településen belül egy vagy több meghatározott utcában, többé-kevésbé egy tömbben él, *de a térbeli és társadalmi határok romák és nem romák között elmosódtak*. A vizsgált települések többségében azonban a romák településen belüli térbeli elhelyezkedése az interetnikus szomszédságoktól a gettóig terjedő kontinuumon helyezkedik el, ami a romák differenciált

társadalmi helyzetét, a romák és nem romák, továbbá az egyes roma csoportok közötti elkülönülési és szegregációs igények, fizikai, mentális, szimbolikus határok időben és térben dinamikusan változó különbségeit tükrözi.

Abstract: Based on the results of an empirical research conducted in different disadvantaged rural communities, our study aims to show the processes and structures which generate and sustain excluded areas of Roma and to reveal the causes of the differences in patterns of Roma residential segregation. In accordance with recent scientific discourses on the notion and the changes of the social phenomenon “ghetto”, we understand and interpret spatial, social, and ethnic segregation and exclusion as a process continually changing in space and time. Thus, the patterns of Roma segregation identified in the studied rural societies are located on a continuum between the idealtypical poles of ghetto and ethnic neighborhood. The sharpness or the permeability of the social, spatial, and symbolic boundaries between the Roma and the majority are widely formed by the Roma settlement clean-up programme during the Socialist regime, the historical patterns of Roma and non-Roma cohabitation, and the attitudes of the prevailing local non-Roma elite towards local Roma communities.

Irodalom

- Berey K. (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey K. – Horváth Á. (szerk.): *Esély nélkül*. Budapest: Vita Kiadó, 5–72.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Domokos V. – Herczeg B. (2010): Terra Incognita: magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 20(3): 82–99.
- Durst J. (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák” – eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In Váradí M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 232–267.
- Feischmidt M. (2014): Mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. In Feischmidt M. – Glózer R. – Ilyés Z. – Kasznár V. K. – Zakariás I. (szerk.): *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L’Harmattan, 401–441.
- Handó P. (2008): *Alvó konfliktusok mezején. Interkulturális kapcsolatok Sósartyánban*. Salgótarján.
- Harvey, D. (2006): *Spaces of Global Capitalism. Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso.
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Janky B. – Kemény I. (2004): Települési és lakásviszonyok. *Beszélő*, 9(4): 96–110.
- Kemény I. (1976): A magyarországi cigányok helyzete. In Kemény I. (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 7–63.

- Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (2013): Az etnicitás reprezentációi és mindennapi gyakorlatai. In Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (szerk.): *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan, 78–111.
- Kozákné Keszei V. (2001): *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 5. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet, 96–135.
- Lengyel G. (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In Kállai E. – Törzsök E. (szerk.): *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon Jelentés 2002–2006*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 56–91.
- Ladányi J. (1989): A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten. *Valóság*, 6: 73–89.
- Ladányi J. (2000): Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. *Kritika*, 29(9): 11–14.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Marcuse, P. (1997): The enclave, the citadel, and the ghetto: what has changed in the post-Fordist U.S. City. *Urban Affairs Review*, 33(2): 228–264.
- Nagy E. – Timár J. (2007): A középvárosi dszentrifikáció társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. In Egyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 293–319.
- Őrszigethy E. (1999): Szocpolpanoráma. Nyertesek, vesztesek és adományozók. *Kritika*, 28(11): 14–18.
- Powell, R. (2013): Loïc Wacquant's 'ghetto' and ethnic minority segregation in the UK: the neglected case of Gypsy-Travellers. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(1): 115–134.
- Pulay G. (2012): A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek. Utcai élet és informalitás egy bukaresti szegénynegyedben. *Beszélő*, 2012 December, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-civilizalt-a-csavargo-es-a-balek>
- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Small, M. L. (2009): Four reasons to abandon the idea of 'The Ghetto'. *City and Community*, 7(4): 389–398.
- Solt O. (1998): A hetvenes évek budapesti szegényei. In uő: *Méltóságot mindenkinek. Összeüjtött írások, I–II*. Budapest: Beszélő, 242–288.
- Teller N. (2011): Adaptációs csapdák. Hipotézisek a romák lakásmobilitásáról a 2010-es roma adatfelvétel lakásváltoztatási kérdéseire adott válaszok és a korábbi cigányfelvételek lakásmobilitási adatai alapján. In Kurucz E. (szerk.): *Roma kutatások, 2010 – élethelyzetek a társadalom peremén*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 203–218.
- Váradi M. M. (2007): Szegénység, kirekesztettség. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 69–87.

- Vigvári A. (2013): Utcaharc – egyeztetési eljárások az egyik tiszakerecsenyi utcában. In Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (szerk.): *Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan, 303–329.
- Virág T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 16(1): 60–76.
- Virág T. (2008): Változó gazdasági - társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 18(1): 60-77.
- Virág T. (2008): Programok a cigánytelepek felszámolására. In Törzsök E. – Paskó I. – Zolnay J. (szerk.): *Jelentés 2007. A gyűlölet célkeresztjében*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 165–178.
- Virág T. (2009): Szegények a kistelepülések fogságában –a szociálpolitika mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein. *Esély*, 20(4): 38–54.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wilson, W. J.(1999): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.
- Wacquant, L. (2004): What is a Ghetto? Constructing a Sociological Concept. In Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. London: Pergamon Press. <http://socialjustice.ccnmtl.columbia.edu/images/5/5d/Ghetto.pdf>
- Wacquant, L. (2007): Territorial stigmatization in the age of advanced marginality. *Thesis Eleven*, 91(1): 66–77.
- Wacquant, L. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In Hutchinson, R. – Haynes, B. D. (eds.): *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Westview Press, 1–32.

SZEMLE

2015/1

25. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bognár Bulcsu

e-mail: bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

PPKE BTK-TáTK, Kommunikáció és Média Intézet

2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1.

Jávor István

e-mail: h6503jav@ella.hu

ELTE TáTK Szociológia Intézet

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Turai Eszter Korinna

e-mail: eszter.turai@gmail.com

ELTE TáTK Szociológia Intézet

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Váradi Monika

e-mail: varadim@rkk.hu

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

7621 Pécs, Papnövelde u. 22.

Virág Tünde

e-mail: viragt@rkk.hu

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

7621 Pécs, Papnövelde u. 22.